

ORD CUSCHINA FMR

Duas tristas novas

Gist duas tristas novas che stattan en connex cun la lavur redacziunala da la FMR en arrivadas ier glindesdi. Per l'ina han ils confamigliars annunzià la mort dal linguist e lexicograf Alexi Decurtins (1923–2024) da Cuir. Il november passà aveva quel anc pudì festivar cun spiert alert ses 100avel anniversari e prender en consegna ina publicaziun giubilara che ses amis han cumpilà. Alexi Decurtins è mort dumengia, ils 7 da schaner 2024 (guarda novitad sin pagina 4). Cun ils differents vocabularis sursilvans ch'el ha realisà, ha Alexi Decurtins furnì in instrumentari indispensabel per la lavur linguistica en il mintgadi redacziunala da medias rumantschas.

Al di dals Trais Retgs/Bavaria è mort Gieri Antoni Caviezel (1957–2024) da Rucun, en consequenza dad ina malsogna maligna (annunzia da mort sin pagina 15). El è stà dapi l'entschatta da La Quotidiana (1997) redactor e silsenter era producent da quella gasetta. Els emprims onns è el stà engaschà direct da la chasa editura e pli tard ha el fatg la medema lavur sco emploià da l'Agentura da novitads rumantscha (anr), l'organisaziun antecessura da la FMR. Gieri Antoni Caviezel ha scrit numerus artitgels da gasetta, ma surtut ha el preparà, coordinà e tgirà sco producent nundumbraivlas ediziuns da La Quotidiana, enfin a sia pensiu anticipada l'onn 2019.

En num da la fundaziun e la redacziun FMR admettain nus als confamigliars nossas pli sinceras condolaziuns.

Per la redacziun FMR, David Truttmann, schefredactor

TAVAU

Fin 5000 schuldads per proteger il WEF

Las lavurs da l'armada svizra per proteger l'inscunter dal Forum mundial d'economia (WEF) a Tavau han cumenzà. Il WEF è dals 15 fin ils 19 da schaner. La pli gronda part dals fin 5000 schuldads han cumenzà lur servetsch. Ina part da la schuldada en acziun sa chatta en la regiun da Tavau. Per incumbensas sco la controlla dal spazi d'aria, la logistica ed il sustegn da la direzziun lavuran schuldads dentant er en autras parts da la Svizra, sco ch'el Departament federal da defensiu communitescha.

Responsablas per ils servetschs da l'armada en las autoritads dal chantun Grischun. Els daners necessaris da 2,55 milliard francs ha il Parlament federal approvà. Quai è pli pauc ch'anc avant in pèr onns, perquai che la fundaziun dal WEF surpiglia dapli dals custs.

Ils 12 da schaner durant pliras uras, e dals 13 fin ils 20 da schaner permanentain, valan restricziuns per il spazi d'aria sur Tavau. Sin eroports regionalis e heliports valan reglas spezialas e sgols basegnan ina lubientscha. (sda/rtr/fmr)

CUIRA

Tar ina saira da fondue en sonda saira a Cuir pliras personas sa brischedas. FOTO SIMBOLICA POLIZIA CHANTUNALA

Grevas blessuras cun far fondue

Pliras personas ch'eran vi da preparar ina tchaina da fondue en in'abitaziun en vegnidas blessadas la sonda saira a Cuir. Cunderscher suenter spiert dad arder en las personas sa brischedas. Las blessuras sajan different fermas, scriva la Polizia chantunala. Ina persona haja in'ambulanza transportà directamain en l'ospital universitar a Turitg. Ina segunda hajan ins transferì pli tard da l'ospital chantunala a Cuir medemamain a Turitg. (rtr/fmr)

LA CIFRA DAL DI

1968

Ils 29 d'avust 1968 ha la Televisiun Svizra emess l'emprima giada en color, numnadamain l'emissiu da quiz legendara «Dopplet oder nüt». Funtauna: SRF. (fmr/ri)

Fugitivs al cunfin svizzer a Vinadi l'entschatta matg 1945.

Polac internà, en bratsch cun duas Grischunas.

Il Grischun en ils onns da guerra

Il nov cudesch da Christian Ruch è pulpi cun fatgs pauc enconuschents davart la Segunda Guerra mundiala en il Grischun. «Graubünden und der Zweite Weltkrieg – Alltag im Ausnahmezustand» è cumparì il 2023 en la chasa editura «Hier und Jetzt». La publicaziun cuntogna numerus istorgias che pertutgan era regiuns rumantschas.

CLAUDIA CADRUVI/FMR

Las bunamain 600 paginas sa drizzan per l'ina ad istoricas u scienziads. Per l'autra è il cudesch – bain enclentaivel – era adattà per in e scadina che vul sfegliar e savair tge ch'è capità tranter 1939 fin 1945 en il Grischun.

La FMR preschenta intgins paucs aspects da persunas u regiuns rumantschas en la publicaziun da l'istoricher Christian Ruch (guarda era box).

«Liberar» l'Engiadina

Vegn Mussolini? – Vegn Hitler? – La tema che truppas invadian il pajais ha sa chapescha era turmentà la gliued en il Grischun. La tema vegniva per part nutrida da famas, scriva Christian Ruch. En in excurs citescha el l'Engiadina Gian Carlo Frizzoni che aveva spünà per l'armada svizra.

«Ina giada hai per exempel gi num che trais regiments tudestgs sajan pronts a Puntina per «liberar» l'Engiadina», aveva raquintà Gian Carlo Frizzoni. Il servetsch da spünadi da l'armada svizra ha tramess el en il Tirol per eruir, sche quai constettia. Cun velo è el arrivà a Puntina. Sch'ins l'avess traplà, avess el fatg fin-ta d'esser in desertur talian.

«A Puntina hai jau tschertgà dapertut nua ch'ins avess pudì alloschar trais regiments», ha raquintà il spün svizzer. «Da zuppar trais regiments en ina citad sco Puntina è quasi nunpusaivel. Jau ha tschertgà, ma chattà nagut.»

Max Frisch en Val Müstair

Passa tschient paginas deditgescha Christian Ruch als fugitivs ed internads. Dad eruir precis quants fugitivs che sajan vegnids sur ils cunfins en il Grischun na saja betg pussaivel, scriva l'istoricher. Fin ils 1942 saja restà ruassaivel als cunfins grischuns.

La banca da datas existentas – betg completa – registrescha lura per l'onn 1943 1600 fugitivs. La gronda part vegn sur Campocologno en Val Poschiavo. Vers la fin da la guerra vegnan fugitivs savens era en l'Engiadina Bassa e la Val Müstair.

Ils ultims dis da guerra arriva cunzunt schuldada. Al cunfin a Vinadi registresch'ins la fin da la guerra entaifer tschintg dis passa 2000 persunas, cunzunt Russ, Polacs e Franzos.

Max Frisch è staziunà da lez temp en la Val Müstair e descriva las relaziuns: «L'Engiadina Bassa è in unic lazaret, ina accusa tuffusa vers la guerra, cunzunt vers la guerra tudestga.» En ses diari scriva il scriptur: «Nossas baraccas en prest stadas fullanadas, ils spussads han ins charrà cun camiuns a Zernez, cunzunt dunnas ed uffants, ils auters en ids a pe, ina gruppa suenter l'autra. Era qua hai dà intgins che han chantà. La guerra è a fin, la capitulaziun sutta-scritta.»

Hermann Göring or dad autpleaders a Zuoz

In chapitel sa fatschenta cun aderents dad Adolf Hitler. Gruppaziuns nazional-socialisticas hai dà differentas en il Grischun. Gia avant

Serrar ina largia istoriografica

Christian Ruch è istoricher, sociolog e lavura sco schurnalist independent. Il 1997 fin il 2001 ha el perscrutà en la Cumissiun Bergier la rolla da la Svizra durant la Segunda Guerra mundiala.

En il rom da lezza retschertga n'hajan ins betg pudì examinar dumondas regionalas, scriva Christian Ruch en la prefaziun da ses cudesch. «Graubünden und der Zweite Weltkrieg» duai serrar questa largia en l'istoriografia grischuna.

L'istoricher è sa concentrà sin dumondas sco: Co han ils Grischuns e las Grischunas recepì la guerra? Tge han els savì dal holocaust? Co han els reagì sin fugitivs? Co han las gasettas rapportà durant la censura? Tge han ins fatg cun spüni u simpatisants dal nazional-socialissem? Co han ins batti cunter la stgarezza da nutriment. Quests tematics hajan pertutgà directamain la populaziun grischuna, scriva l'istoricher Christian Ruch en ses nov cudesch. (fmr/vi)

la guerra han intgins scolars tudestgs e magisters al Lyceum Alpinum a Zuoz fundà ina organisaziun.

L'atun 1939 hai dà ina reclamaziun d'in indigen tar la polizia grischuna damai ch'in pled radiofonic da Hermann Göring è stà d'udir sur autpleaders en la vischnanca.

Durant la guerra devi blers scolars da la Germania al Lyceum Alpinum. Il 1944 en diesch magisters svizzers sa dustads cunter la moda da prender giu examens tar ils abiturients tudestgs. In magistrat da la Germania – aposta arrivà per prender giu examens a Zuoz – aveva crititgà l'instrucziun d'istorgia al liceum che na correspundia betg a quella dal Reich Tudestg.

Al cussegl d'administraziun dal Lyceum Alpinum saja vegnì renfatschà suenter la guerra d'avair intervegnì be en cas extremis cunter la propagada nazional-socialistica, scriva Christian Ruch.

Fugitiv u perscrutader?

Ina «ivetta» or da vista rumantscha è quella dal perscrutader Giuseppe Gangale. El aveva survegnì il 1943 la lubientscha da vegnir per quater emnas en Svizra per perscrutar il rumantsch. Suenter ha el adina puspè prolungà sia dimora.

Gliez n'ha insumma betg plaschi a las autoritads che han supponì ch'el saja per auters motifs en Svizra. È la perscrutaziun stada be ina stgisa? «Quel na dumognan ins betg pli uschè tgunsch davent», ha in emploià da la polizia d'esters scrit a maun a l'ur d'in document che pertutgava Giuseppe Gangale.

Las organisaziuns rumantschas en s'engaschadas ferm per il perscrutader ed han scrit a las autoritads federalas ch'el perscrutader saja «oz per nus indispensabel» e che sia partenza periclitass la lavur ch'el haja prestà per il rumantsch en Sutselva, vul dir la Tumleatga, Schons e Mantogna.

Giuseppe Gangale ha installà numerus scolettas rumantschas da Tumeagl fin ad Andeer. Plinavant ha il filolog gidà a definir las reglas da scriver dal sutsilvan. Il 1949 ha el puspè bandunà la Svizra.

Ordinà tematicamain – betg tenor regiun

«Graubünden und der Zweite Weltkrieg – Alltag im Ausnahmezustand» cuntogna numerus da questas istorgias. Ordinà è il cudesch tenor chapitels tematics. Tgi che s'interessascha be per ina tscherta regiun, sto sfegliar e tschertgar en mintga chapitel – e chatta uschia forsà anc bier dapli fatgs ed aspects interessants che be quels da l'atgna regiun.

Christian Ruch: «Graubünden und der Zweite Weltkrieg – Alltag im Ausnahmezustand», chasa editura «Hier und Jetzt», 2023, Turitg, 572 paginas.

Fugitivs al cunfin svizzer a Vinadi l'entschatta matg 1945 – tar ils schuldads cun turban sa tracti probabel da schuldada britannica oriunda da l'India. FOTOS MAD